Economies of Scale

Dr. Kiran Shankar Pawar

(M.A.,M.Phil., Ph.D)

Associate Professor,
Department of Economics,
Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya, Murgud,
Tal: Kagal, Dist.: Kolhapur
kiranpawar1031@gmail.com
8149757990

प्रमाणातील बचती *(Economies of Scale)*

उत्पादनाच्या सर्व घटकांमध्ये वाढ केली असता उद्योगसंस्थेचे आकारमान वाढते. त्यामुळे उद्योगसंस्थेला अनेक लाभ मिळतात. उत्पादनाचे प्रमाण जसजसे वाढत जाते तसतसा उत्पादन खर्च घटत जातो. उत्पादनसंस्थेस जे लाभ मिळतात त्याचे डॉ.मार्शल यांनी अंतर्गत लाभ आणि बहिर्गत लाभ असे वर्गीकरण केले आहे.

अ□अंतर्गत लाभ □बचती□मितव्ययता □फायदे *(Internal Economies)*

एखाद्या उद्योगसंस्थेचा विस्तार वाढल्याने उत्पादनाचे प्रमाण वाठते.त्यामुळे निर्माण होणारे फायदे फक्त त्याच उद्योगसंस्थेला मिळतात.त्यांना अंतर्गत बचती असे म्हणतात.उद्योगसंस्थेला मिळणा–या अंतर्गत बचती या साधनसामग्री□आकारमान□संघटन व व्यवस्थापन कौशल्य यावर अवलंबून असतात. **प्रा.रॉबिन्सन** यांनी अंतर्गत बचतींचे पाच गटात वर्गीकरण केले आहे.

१ . तांत्रिक बचती□लाभ (Technical Economies)

उद्योगसंस्थेचे आकारमान वाढल्याने अनेक बचती मिळतात . भांडवली साधनसामग्री व यंत्रांच्या वापराने उद्योगसंस्थेची कार्यक्षमता वाढते व उत्पादन खर्च कमी होतो . तांत्रिक बचतींमध्ये पुढील बचतींचा समावेश होतो .

अ□मोठी यंत्रे अत्याधुनिक व मोठी यंत्रे वापरल्याने मोठया प्रमाणावर उत्पादन करता येते . या यंत्रांची किंमत अधिक असल्याने लहान उद्योगसंस्थांना ती वापरणे शक्य नसते . यंत्रांच्या वापरामुळे श्रमविभागणी व विशेषीकरण करणे शक्य होते . याच कारणामुळे अमेरिकेतील फोर्ड उद्योगात मिनीटाला एक मोटार तयार होते .

ब□अत्याधुनिक तंत्र आधुनिक व अनेक प्रकारची यंत्रे वापरून तांत्रिक फायदे मिळतात . यंत्रांचा पूर्ण उपयोग करता येतो . त्यामुळे खर्च व वेळ यांची बचत होते . उदा . वृत्तपत्र छपाईसाठी रोटरी मशीन व संगणकाचा वापर केला जातो .

क□प्रक्रियांची सलगता मोठया उद्योगसंस्थांना विविध प्रक्रिया एकाच ठिकाणी करता येतात . उदा . कापड उद्योगात कापूस स्वच्छ करणे□पिंजणे□सूत कातणे□विणणे व कापड रंगविणे इ . प्रक्रिया एकत्र व एकाच ठिकाणी करता येतात . त्यासाठी दुस–यावर अवलंबून रहावे लागत नाही . त्यामुळे उत्पादनात खंड पडत नाही .

ड□श्रमविभागणी व विशेषीकरण उत्पादन मोठया प्रमाणावर केल्याने सूक्ष्म श्रम विभागणी व विशेषीकरण करता येते . प्रत्येक क्षेत्रातील तज्ञ व कुशल कामगारांची नेमणूक करता येते . त्यामुळे वेगाने□कमी खर्चात□जास्तीत जास्त उत्पादन करता येते . उदा . मोठया शाळेत प्रत्येक विषयातील तज्ञ व कुशल शिक्षक नेमता येतात .

इ□उप उत्पादने□दुय्यम उत्पादने मोठया आकाराच्या उद्योगसंस्थांना टाकाऊ वस्तूंपासून दुय्यम वस्तूंचे उत्पादन करता येते . उदा . साखर कारखाने मळीपासून अल्कोहोल□स्पिरीट व चिपाडापासून कागद तयार करू शकतात . त्यामुळे उत्पन्नात वाढ होते .

फ□संशोधन मोठया उत्पादनसंस्थाना संशोधनासाठी स्वतःची प्रयोगशाळा उभारता येते . उदा . ग्लॉक्सो□साराभाई केमिकल्स□टाटा उद्योग समूह याचे सतत संशोधन सुरू असते . त्यामुळे त्या आपली मक्तेदारी निर्माण करू शकतात . परिणामी त्यांचा फायदा वाढतो .

२ .व्यवस्थापकीय बचती□लाभ

उद्योगसंस्थेचा आकार वाढत असता ती व्यवस्थापकीय पदध्तीत सुधारणा करू शकते. उद्योगसंस्थेला निरनिराळया क्षेत्रातील तज्ञ व कुशल लोकांची नेमणूक करता येते.कारण एकच माणूस सर्व कामात सारखाच वाकबगार नसतो.त्यामुळे प्रत्येकाच्या योग्यतेनुसार व आवडीनिवडीनुसार काम देता येते. कामाची विभागणी खरेदी□विक्री□जाहीरात□हिशेब□बाजरपेठा संशोधन□वाहतूक व्यवस्था इ. विभागात करता येते. त्यामुळे व्यवस्थापनाची कार्य क्षमता वाढून उत्पादन खर्च कमी होतो.

३ .**खरेदी विक्रीविषयक बचती** मोठया उत्पादनसंस्थानाच फक्त घाऊक भावाने मालाची खरेदी करणे शक्य होते. उदा. खरेदी अधिकायाची नेमणूक करून स्वस्त व दर्ज्दार कच्चा माल मिळविता येतो. स्वतःची वाहतूक साधने वापरून कमी खर्चात व कमी वेळेत मालाची वाहतूक करता येते.

वस्तूच्या विक्रीसाठी तज्ञ व आकर्षक व्यक्तींची नेमणूक करता येते.आकर्षक जाहिराती करून विक्री वाढविता येते. विक्री वाढल्याने नफा वाढत जातो. परंतु ही गोष्ट लहान उद्योगांना शक्य होत नाही. लिप्टन□ब्रुकबॉन्ड□अनेक औषध कंपन्या□साबण कंपन्या आपल्या वस्तूची मोठया प्रमाणात जाहिरात करताना दिसून येतात.

४ . <u>**वित्त विषयक बचती**</u> मोठया उत्पादनस्थांना बाजारात प्रतिष्ठा व चांगली पत प्राप्त झालेली असते . त्यामुळे सहजपणे व कमी खर्चात भांडवल उभारणी करता यते . त्यांना शेअर्स व कर्जरोखे विकून सहज भांडवल उभारता येते . परंतु लहान उत्पादन संस्थांना हे फायदे मिळत नाहीत .

५ . <u>**धोके पत्करण्यातील बचती**</u> उत्पादनसंस्थांना अनेक धोके पत्करावे लागतात परंतु मोठया उद्योगांना लहान उद्योगांपेक्षा कमी धोक्यांना तोंड द्यावे लागते .

अ□<u>**विविध बाजारपेठा**</u> मोठया उत्पादनसंस्था आपला माल देशातील व परदेशातील बाजारपेठांमध्ये पाठवू शकतात . त्यांना एखाद्या बाजारपेठेत किंमत कमी झाल्यास होणारे नुकसान दुसया बाजारातून भरून काढणे शक्य होते .

ब□<u>**उत्पादनातील विविधता**</u> मोठया उत्पादनसंस्था अनेक वस्तूंचे उत्पादन करतात . त्यामुळे एखााद्या वस्तूची किंमत कमी झाल्यास होणारा तोटा दुसया वस्तूच्या विकीतून भरून काढता येतो . उदा . साखर कारखाने साखरेबरोबर कागद□अल्कोहोलचे उत्पादन करतात .

क□<u>**कच्च्यामालाची उपलब्धता**</u> मोठया उत्पादनसंस्था कच्च्यामाला अभावी बंद पडण्याचा धोका नसतो . एखाद्या ठिकाणाहून कच्चा माल न मिळाल्यास दुसया ठिकाणाहून किंवा परदेशातून कच्चामाल आणून उत्पादन सुरू ठेवता येते .

ड□<u>**वाहतुकीतील विविधता**</u> मोठया उत्पादनसंस्था विविध मार्गानी वाहतूक करता येते . उदा . रेल्वे वाहतूक□रस्ते वाहतूक□विमान वाहतूक तसेच प्रसंगी स्वतःची वाहतूक व्यवस्था उभी करता येते .

इ□<u>**स्वतःची शक्तीसाधने**</u> मोठया उत्पादनसंस्था स्वतःच्या मालकीची वीज केंद्रे□पाणी पुरवठा केंद्रे उभारू शकतात . त्यामुळे उत्पादनात खंड पडत नाही .

अंतर्गत बेबचती □मोटे□अमितव्ययता

(Internal Diseconomies)

१. व्यवस्थापकीय बेबचती

२. औद्योगिक अशांतता

३. नादुरूस्त यंत्रे

४. प्रशासकिय अडचणी

५. संयोजकाचे नियंत्रण कमी

बहिर्गत बचती□लाभ□मितव्ययता
(External Economies)

१. एकाच प्रकारच्या वस्तू उत्पादन करणा–या अनेक उत्पादनसंस्था एकाच ठिकाणी स्थापन झाल्या असता त्या उद्योगातील सर्व उत्पादन संस्थाना **जे लाभ सामुदायिकरित्या मिळतात** त्यांना बहिर्गत लाभ□बचती असे म्हणतात. उदा. मुंबई व इचलकरंजी येथील कापड व्यवसाय□कोल्हापूर जिल्हयातील साखर कारखाने इ. श्काच प्रकारच्या वस्तू उत्पादन करणा–या उदयोगसंस्थांचे एकाच ठिकाणी केंद्रिकरण झाल्याने उत्पादनसंस्थांना पुढील बहिर्गत लाभ मिळतात.

१□ **केंद्रिकरणातील मितव्ययता**– दळणवळणाच्या सोयी□बँका□विमा कंपन्या□तार व पोष्ट सेवा कुशल□अनुभवी व कार्यक्षम कामगारांचा पुरवठा□सामुदायिक जाहिरात□संशोधन□ अनुभवांची देवाण□घेवाण इ.

२□**माहितीमुळे मिळणा–या मितव्ययता**– औद्योगिक मासिके□वर्तमानपत्रे□सरकारी धोरण□वस्तूंची मागणी व पुरवठा इ. कोणत्या वस्तूचे उत्पादन करावे□कच्चामाल कोठे स्वस्तात व मोठया प्रमाणात उपलब्ध होतो. व भांडवल विषयक माहिती मिळते.संघटना व संशोधन संस्था सुरू करता येते.

३□**विशेषीकरणामुळे मिळणा–या मितव्ययता**– दुय्यम वस्तू – साखर कारखाने□प्रदुषणा विरूध्द एकत्र उपाययोजना करता येते. यंत्रसामग्री□यंत्राचे सुटे भाग□यंत्र दुरूस्तीचे कारखाने त्या भागात सुरू होतात. कामगार प्रशिक्षण संस्था सुरू करता येतात.

४□**विघटनातील मितव्ययता**– काही प्रक्रिया इतर संस्थांकडून करून घेता येतात.उदा. कापड रंगविण्याचे काम दुस–या संस्थेकडे देता येते. मोटार उद्योगात स्पार्क प्लग□नटबोल्टस निर्मीतीचे काम दुस–या संस्थेकडे देता येतो.सुटे भाग स्वस्तात मिळतात□वेळेची बचत होते. उत्पादनाचा वेग वाढतो.

बहिर्गत बेबचती□तोटे□अमितव्ययता
(External Diseconomies)

उद्योगसंस्थाचे एकाच ठिकाणी केंद्रिकरण झाल्याने सर्व उदयोगसंस्थांना काही लाभ मिळत असले तरी त्या केंद्रिकरणामुळे काही तोटेही निर्माण होतात. ते पुढिल प्रमाणे –

१□वाहतुक व्यवस्था

२□जमिनीची वाढती किंमत

३□मजुरांचा पुरवठा

४□अर्थपुरवठा